

Hoofdkosten tentoonstelling ‘Het jaar 1000’

© Rijksmuseum van Oudheden

‘Het jaar 1000. Nederland in het midden van de Middeleeuwen’

13 oktober 2023 tot en met 17 maart 2024.

Introductie: Het Jaar 1000

Nederland in het midden van de Middeleeuwen

De eeuwen tussen 900 en 1100 zijn een belangrijke overgangperiode in de geschiedenis van wat nu Nederland is. Het gebied verandert ingrijpend qua landschap, bevolking, bebouwing, taal en cultuur. Het wordt beter bereikbaar. Deze veranderingen creëren een Nederland dat herkenbaar is voor bezoekers van nu, met dijken om ontgonnen land, een burcht na elke rivierbocht en kerktorens aan de horizon.

Het Nederland van de 10de en 11de eeuw, grotendeels bestuurd door de bisschop van Utrecht, is de noordwestelijke punt van het Heilige Roomse Rijk, geregeerd vanuit het Rijnland. De blik is meer dan nu naar het oosten gericht. De machthebbers onderhouden contacten met Rome, het grote Byzantijnse rijk en de rest van de wereld. In die netwerken worden kennis en verhalen verspreid, van vroeger of van ver weg. Daarmee reizen mensen in gedachten.

Voor deze eeuwen is archeologie de belangrijkste bron, in combinatie met teksten en afbeeldingen in handgeschreven boeken. In schatkamers zijn kunstobjecten vol goud en edelstenen bewaard gebleven en textiel uit de hele wereld. Middenin deze periode viel de millenniumwisseling van het jaar 1000, een sleutelmoment in de christelijke tijdrekening. De verwachtingen waren hooggespannen, maar ook toen is de wereld niet vergaan.

Thema 1: Reizen door het landschap

Wildernis wordt in cultuur gebracht

Tussen circa 900 en 1100 verandert het grondgebied van het huidige Nederland van 30% naar 70% cultuurland. Dat komt door ingrijpen van mensen, die zeedijken aanleggen, land afwateren en veen ontginnen. Maar met het cultiveren van de wilde natuur verdwijnen ook diverse grote dieren uit deze streken, zoals eland en bruine beer. In deze eeuwen wordt het land makkelijker te doorkruisen te voet en te paard: Nederland komt beter in kaart.

Die ingrepen in het landschap worden aangestuurd vanuit steden, burchten en kloosters, die vaak in deze eeuwen zijn gesticht. De bevolking van Nederland groeit in deze periode enorm. De inwoners onderhouden contacten op korte en lange afstand. Ze kunnen in één dag heen en terug lopen naar buurdorpen, maar ook via de waterwegen dwars door het land varen, en soms overzee. Hun wereld is groter dan we vaak denken.

Thema 2: Geld in omloop

Munten zijn portretten en propaganda

Geld is continu aan verandering onderhevig. Rond 900 wordt betaald met zilvergeld, zo groot als een duimnagel, met de laatste Karolingische keizers en Vikingkoningen erop. Rond 1100 worden op tientallen plaatsen in het huidige Nederland penningen geslagen, zo klein als een pinknagel, met afbeeldingen van lokale graven en bisschoppen. De keerzijde toont soms hun machtsbasis, zoals de Maastrichtse Servaasbasiliek of de Leidse burcht.

Munten gaan van hand tot hand en hebben daarom een grote reikwijdte: Friese penningen komen voor in muntschatten uit Rusland en Polen. Handgeld heeft ook een snelle omlooptijd: alle heersers laten nieuwe munten slaan. Ze staan erop afgebeeld zoals ze gezien willen worden, met de attributen van hun functie erbij: koningen met kroon en scepter, bisschoppen met mijter en staf. Via munten weet iedereen wie waar aan de macht is.

Thema 3: Taal en cultuur

Eén spreektaal wordt dominant

In de Vroege Middeleeuwen spreken de inwoners van wat nu Nederland is deels Oudfries, deels 'Oudnederlands' en deels Oudsaksisch. Vanaf 1000 wordt het Oudnederlands langzaam dominant. Geschreven teksten uit deze periode laten een vanzelfsprekende meertaligheid zien, van mensen die Latijn en diverse volkstalen beheersen. Van het toen gesproken Oud-Nederlands zijn zo'n 4500 woorden bekend, inclusief honderden plaatsnamen.

Taal verandert onder invloed van migraties, want mensen nemen hun woorden mee. Reizigers en handelaars zoeken altijd naar een manier om met elkaar te communiceren, waarbij ze elkaars taal beïnvloeden. Keulse kooplieden zullen in Rotta (Rotterdam) Oudfries hebben gesproken. Taal speelt ook in de Middeleeuwen een grote rol in identiteit: wat je zegt, ben je zelf. Meer dan territorium of etniciteit verbindt taal mensen tot een groep.

Thema 4: Waar mensen wonen

Nederland heeft zo'n 250.000 inwoners

Hoe mensen duizend jaar geleden in Nederland leefden, weten we vooral door opgravingen. De teruggevonden nederzettingen uit de 10de en 11de eeuw zijn niet groot: vaak een groepje boerderijen met elk een familie. Daarnaast zijn er kloosters en ronde burchten, die een grotere groep mensen kunnen herbergen. Uit oorkondes weten we dat de boerderijen vaak bij een abdij of kasteel hoorden: ze betaalden belasting en kregen bescherming.

Het Nederland van rond 1000 kent een andere verdeling in regio's dan nu. Zo valt het huidige Zuid-Limburg onder Luik, ligt de handelsplaats Tiel in Teisterbant en Zutphen in Hamaland. Het grootste gebied is Frisia, dat zich uitstrekt van de Zeeuwse eilanden en de Hollandse kust tot in het Waddengebied. Hoewel de meeste woonplaatsen pas officieel stad worden na 1100, is er continuïteit zichtbaar: de plattegrond van Groningen is bijvoorbeeld 11de-eeuws.

Thema 5: Schatkamer

Botten zijn kostbaarder dan goud

Kenmerkend voor de periode rond het jaar 1000 in christelijk Europa is de 'handel' in relieken: overblijfselen van heiligen. Relieken zijn nodig om een kerk of klooster te stichten en kunnen gelovigen helpen. Kleine botjes worden als geschenken uitgewisseld, verpakt in kostbaar textiel, met de naam van de heilige erop. Op die manier is in schatkamers, zoals in de Servaasbasiliek van Maastricht, exotisch duizend jaar oud textiel bewaard gebleven.

Die kostbare reliekenpakketjes zijn opgeborgen in prachtige houders of kistjes, die de waarde van de inhoud weerspiegelen. Ook boeken met heilige teksten zijn met veel respect behandeld en mooi versierd: de woorden omlijst met goud, de band bezet met edelstenen. Als een machtige bisschop overlijdt, wordt zijn lichaam in een stenen grafkist in kerk of crypte geplaatst, vergezeld van zijn attributen en soms een lange lofrede.

Thema 6: Op de palts

Keizerin hield van kikkerland

De machtigste persoon rond 1000 in onze streken is de keizer van het Heilige Roomse Rijk. In deze tijd reizen keizers, net als bisschoppen, veel rond om persoonlijk te besturen. Onderweg verblijven ze op paltsen, versterkte paleizen, waar ze hof houden. Die paltsen liggen verspreid over Noordwest-Europa, vaak langs de rivieren. In Nederland zijn ze onder andere in Utrecht en Zutphen opgegraven. Bij zo'n palts kunnen mensen de gezaghebber ontmoeten.

Vanaf 972 wordt het rijk geleid door keizer Otto II en keizerin Theophanu. De favoriete palts van dit 'powerkoppel' is die van Nijmegen, op het Valkhof. In 980 zijn ze vanuit Duitsland daarheen op weg als de keizerin een kroonprins ter wereld brengt. Otto III, keizer in het jaar 1000, lijkt dus op Nederlands grondgebied te zijn geboren! Zijn moeder Theophanu overlijdt in 991 op de Nijmeegse palts, na een decennium als alleenheerser.

Thema 7: Byzantium

In Constantinopel komt de wereld samen

Keizerin Theophanu is een Byzantijnse prinses, 'in purper geboren' in Constantinopel, het huidige Istanbul. Zij verbindt het Heilige Roomse Rijk, waar Nederland onder valt, met het rijk van Byzantium. Dat beslaat in deze periode het gebied rondom de Middellandse Zee, op een kruispunt van handelsroutes door Europa, Azië en Afrika. De hoofdstad Constantinopel wordt door de Vikingen "Miklagård" genoemd: 'grootste stad'.

Het Byzantijnse Rijk wordt rond 1000 - en nu nog - sterk geassocieerd met rijkdom: goud, purper en mozaïeken. Overal ter wereld tooit de elite zich met kostbaarheden en laat zich statig afbeelden. 10de-eeuwse bezoekers schrijven in reisverslagen over de kosmopolitische havens, markten en scholen in het Byzantijnse gebied. Mensen als Theophanu benadrukken dat wereldrijken met elkaar verbonden zijn en dat luxe en status overal herkend werden.

Thema 8: Rome

Rome is de ultieme bestemming

Rome is in de 10de en 11de eeuw een gewild reisdoel. Dit is de zetel van het hoogste gezag van het christendom, de paus. De Ottoonse keizers komen hierheen om gekroond te worden, Utrechtse bisschoppen voor hun wijding en pelgrims van alle rangen en standen uit heel Europa. Wie vanuit de Lage Landen komt, is welkom in de 'schola frisonum', een speciaal pelgrimshotel bij de Sint-Pieter, waarvan de 'Friezenkerk' nog over is.

Rond 1000 is Rome een stad met zo'n 30.000 inwoners, van wie huizen met een verdieping zijn opgegraven in de hele binnenstad. Het rijke Romeinse en christelijke verleden is zowel fysiek als mentaal overal nadrukkelijk aanwezig. Er zijn al honderd kerken in de stad in deze periode, waarvan vele versierd met wandschilderingen en mozaïeken. Sommige zijn nu nog te zien, met verhalen die zich afspelen tegen het decor van het toenmalige Rome.

Thema 9: Gedachtewereld

Kennis vermeerdert door haar te delen

De periode rond 1000 wordt ook gekenmerkt door de vertaling en verspreiding van Arabische kennis in West-Europa, vaak via het Midden-Oosten en Zuid-Spanje. Die kennis is veelzijdig: er zijn boeken over medicinale planten, geschiedenis, atlanten met wereldkaarten, sterrenkunde en het astrolabium, wiskundige traktaten met Arabische cijfers, inclusief de nul, maar ook theoretische verhandelingen over de valkenjacht en het schaakspel.

Er zijn nu nog honderden complete boeken uit de 10de en 11de eeuw in Nederlands bezit. Daar zijn religieuze teksten bij, zoals evangelie- en koranteksten, soms mooi versierd, maar even zoveel overgeschreven Latijnse literatuur en wetenschappelijke werken. De boeken tonen innovaties, zoals het notenschrift dat Guido d'Arezzo rond 1000 'uitvond'. En zowel schrijvers als lezers hebben in de marges notities en vrolijke tekeningetjes gemaakt.

Thema 10: Wijde wereld

Iedereen heeft zijn eigen wereldkaart

Er wonen natuurlijk mensen op alle continenten rond het jaar 1000. Over sommige culturen is meer bekend dan over andere, omdat hun monumentale gebouwen, kunst of literatuur bewaard zijn, of omdat andere culturen over hen verhalen. Grootmachten in de 10de en 11de eeuw bevinden zich bijvoorbeeld in wat nu China, India, Japan, Mexico, Rusland en Zuid-Afrika zijn. In deze periode kent het boeddhisme zijn grootste verspreiding.

Ook duizend jaar geleden hebben mensen zichzelf en de ander benoemd: "Wij zijn" (en "zij zijn") Franken, Viking, Rus, Fatimiden, Song, Inca, Ghanees, kruisvaarders, moslims, ongelovigen... Mensen hebben een idee van de rest van de wereld en weten van elkaars bestaan. En ze maken kaarten, elk vanuit hun eigen perspectief. Omdat ze reizen, verkennen en ontmoeten: per schip, per karavaan en in hun hoofd.

Thema 11: Millennium

Party like it's 999!

Christenen in de 10de eeuw geloven dat de wereld zal eindigen in het jaar 1000. Dan komt volgens hun traditie een einde aan het 'duizendjarig koninkrijk' op aarde en breekt het eeuwige paradijs aan. Van deze 'apocalyps' denkt men voortekens te zien in natuurverschijnselen zoals komeetverschijningen en zonsverduisteringen. Sommigen geven hun bezittingen op en maken pelgrimstochten om heiligen om bijstand te vragen.

In het jaar 1000 bereikt alleen het christelijke Europa een millennium. Het grootste deel van de wereld heeft andere kalenders en daarom een gewone jaarwisseling. Maar elke tijdrekening kent dit soort ronde getallen en ze worden vaak als een bijzonder moment ervaren. Het millennium van 2000 was dat zeker, maar nu zijn we eraan gewend. Ook in het begin van de 11de eeuw bespeuren we, nadat er niets gebeurt, enige teleurstelling en ongelof.

